

OP ZOEK NAAR HET VERLOREN VERLEDEN

het middeleeuwse boek in noordoost nederland

Jos Hermans is medewerker bij de vakgroep Mediaevistiek aan de R.U.G.

Er is maar vrij weinig bekend over het boekenbezit en boekengebruik in het Noordoosten van het tegenwoordige Nederland, althans voor de middeleeuwen en vroeg-moderne tijden. Voor een belangrijk deel is dat te wijten aan het lot van de kloosters en kerkelijke instellingen die in de dagen van de Hervorming een snelle of langzame dood stierven. Niet alleen de Reductie, waarbij (in het jaar 1594) deze streken officieel overgingen naar de 'nieuwe religie', is de boosdoener, want al eerder was er sprake geweest van duidelijke leegloop in een aantal kloosters in Stad en Ommelanden. Soms ging dat heel gewelddadig, andere keren iets meer langs wegen van geleidelijkheid. In het jaar 1580 verrasten Staatse troepen de Spanjaarden die gelegerd waren in het Cisterciënzer klooster te Aduard, hetgeen resulteerde in een plundering en verwoesting van het klooster, waarbij ook de beroemde bibliotheek in vlammen opging. Maar weinig boeken overleefden de catastrofe, en het is een vreemde speling van het lot, dat het juist de boeken zijn die door een lener niet werden teruggebracht die nu nog in de Bibliothek der Grossen Kirche te vinden zijn in Emden. Als voorbeeld van 'een zachte dood' noem ik het klooster der dominikanen te Winsum, dat al een aantal jaren een kwijnend bestaan leidde en in 1568 met goedkeuring van de paus werd opgeheven. De boedel ging over naar het van hier uit gestichte convent in de stad; dit Jacobijnenklooster (zoals het wel heette) was een van de bolwerken van de strijd tegen de nieuwe 'superstitiën', en de laatste bisschop-elect van het bisdom Groningen was dan ook Arnold Nijlen, prior van dit convent. Zijn wijding vond plaats in 1593, tot effectuering van de benoeming is het niet meer gekomen.

Maar niet alleen werden de bibliotheken opgeheven en raakten de boeken op drift, ook alle administratieve elementen die bij zo'n librerie be-

hoorden gingen veelal verloren of werden naar verre streken op transport gezet. Zo zijn er wel archiefstukken naar Leuven en Brussel verzonden. Tussen haakjes: ook Nijlen sleet zijn laatste dagen in de Zuidelijke Nederlanden! Voor het boek-archivistisch onderzoek is dat uiteraard een ramp geweest. Als we iets willen uitzoeken over de vroege boeken-bezittingen van de kloosters en de vele, vele scholen in dit gebied, dan moeten we ons prepareren op een minimaal archiefbestand. De oudste catalogus van boeken uit het Noorden is de lijst van de Sint Maartenskerk in Franeker, maar die lijst stamt uit de zestiende eeuw. Verder terug in de geschiedenis, in de eerste helft van de dertiende eeuw, weten we iets van de librerie van Abt Emo van het norbertijnen-klooster Bloemhof te Wittewierum. Gedurende zijn studententijd te Oxford, Orléans en Parijs, zat hij vaak tot diep in de nacht, tezamen met zijn broer Addo, boeken over te schrijven, opdat hij ze later óók tot zijn beschikking zou hebben. We moeten ons immers scherp voor ogen stellen, dat een 'handbibliotheek' zoals wij die nu kennen in de middeleeuwen ook in heel andere zin die naam verdiende: elk boek moest met de hand geschreven worden. Bovendien: het hebben van 'eigen' boeken was een grote uitzondering, en ook in een klooster had men lang niet al wat men wensen kon. Wanneer een geleerde auteur een boek samenstelde had het weinig zin om voetnoten aan te brengen: de teksten waar hij naar verwees stonden tien tegen één niet in de kast van de lezer die al blij mocht zijn met het bezit (of gebruik) van dit boek. Derhalve nam men een tekst met een gerust hart compleet over, niet enkel om plagiaat te plegen zal men begrijpen!

Maar weer terug naar Emo, over wie we allerlei kunnen lezen in het kroniek van het klooster Wittewierum, een tekst waarvan de Universiteits-

Een schrijvende monnik. (UB Groningen, Hs 3, folio 1^r)

bibliotheek te Groningen de autograaf (d.w.z. het door de samensteller eigenhandig geschreven exemplaar) bezit. Eenmaal terug in het Noorden, en in Wittewierum werkzaam, een klooster dat door zijn oom gesticht was, maar toen 'niet van de grond had willen komen', zette hij zoveel mogelijk ook zijn medebroeders aan het schrijven, die hij weliswaar eerst het schrijven leren moest, maar waardoor toch met vereende krachten in vrij korte tijd een bibliotheek werd opgebouwd die een grote faam genoot. Tegenwoordig is helaas van het klooster niets meer over, en afgezien van de genoemde autograaf en één handschrift van die tekst is er niets met zekerheid aan het premonstratenzerklooster toe te schrijven.

Nu is de situatie ook weer niet zo somber als het lijkt in dit verhaal. In een recente bundel studies over boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden (vgl. litt.opgave) komt het Noorden weliswaar amper voor, maar toch is er wel wat onderzoek verricht. In een voordracht voor het Historisch Genootschap te Groningen, besprak de historicus dr. H. Bruggmans in 1896 de 'Klooster- en kerkelijke bibliotheken in Stad en Lande'. In dit tegenwoordig wat verouderde en vooral niet bepaald foutloze artikel besprak de toenmalige conservator van

de UB voornamelijk het bezit van 'zijn' bibliotheek. Vandaar dan ook dat er al spoedig aanvullingen en correcties werden gepubliceerd, maar in grote lijnen verstomde zeker in recente tijd het geluid over de Noordelijke bibliotheken.

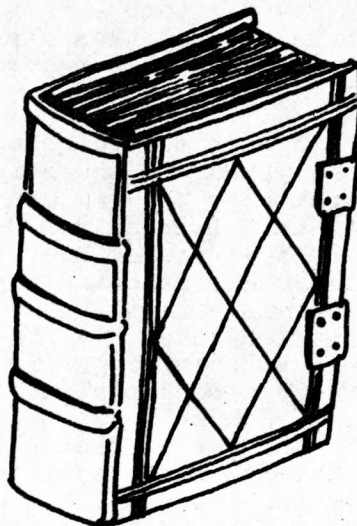
Toch zijn er best wel zóveel andere gegevens overgebleven, dat een nieuw onderzoek op z'n plaats is. Vooreerst zijn er tientallen boeken ontkomen aan het treurig lot waarover eerder gesproken werd. In archieven en bibliotheken berusten nog tal van boeken waarin oude eigendomsmerken, namen van personen, kloosters of instellingen aangeven dat ze vroeger in dit gebied thuishoorden. Met name de Universiteitsbibliotheek te Groningen bezit een zeer interessante collectie boeken uit Stad en Ommelanden. Belangrijke grond voor deze collectievorming was de aantrekkingskracht van de bibliotheek van de Sint Maartensschool te Groningen, de grootste verzameling van het Noorden, óók in de dagen dat alom in de Noordelijke provincies de kloosterbibliotheken werden opgedoekt. De precieze gang van vele werken kan niet achterhaald worden, maar feit is, dat tal van 'vreendelingen' in deze librije een hospitium vonden.

In 1614 werd de voorloper van de huidige Universiteit opgericht, de Academie of Hogeschool geheten. De instelling beschikte al spoedig over een eigen bibliotheek, gevestigd in de librije van het oude Broerklooster. Op de begane grond was de snijzaal, op de eerste verdieping stonden de boeken, een combinatie die minder merkwaardig was dan het nu lijkt: de studie van de medicijnen was in die dagen nauw verbonden met het lezen van grieks! Na een paar jaar werd besloten 'omme die Bibliotheca van S. Martenskerke met de Bibliotheke van dese Academie te conjugeren', een samenvoeging die in 1624 daadwerkelijk zijn beslag kreeg. Daarbij is het dan aardig om ons te realiseren, dat nu al zo'n 355 jaar de oudste boeken van onze UB op nagenoeg één en dezelfde plek in de stad bewaard worden!

Maar niet alleen het voorkomen van een naam in een boek kan ons iets leren over het oude boekenbezit en gebruik. Nu zijn dergelijke gegevens uiteraard wel de meest zekere informatie: het vinden in archiefstuk of geschreven bron van de titel van het een of andere werk garandeert nimmer dat deze ene, voor ons liggende codex ook het bedoelde exemplaar is, tenzij dat uit andere informatie blijkt.

Voor de handschriften en incunabelen (d.w.z.: de boeken die vóór het jaar 1500 gedrukt zijn) bestaan in de Groninger UB gelukkig voor een groot deel beschrijvingen in een gedrukte catalogus: voor de eerste groep van de hand van de al genoemde Brugmans (1898), voor de tweede categorie samen gesteld door de latere hoogleraar Oude Geschiedenis, maar op dat moment bibliothecaris, dr. A.G. Roos (1912). Voor ons doel, het zoeken naar oud-Gronings bezit, is de laatstgenoemde het meest precies. Ook de inleiding in dit boek biedt belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van het boekenbestand.

Maar, zoals gezegd, niet alléén een eigendomsmerk verraadt iets over de herkomst. Want als eenmaal een 'vast' bestand aan boeken-met-localisering kan worden samengesteld, kan men ook verder gaan. Een middeleeuws boek kent immers vele andere elementen dan een titelblad of colofon, d.w.z. de laatste regels waarin veelal datering en naam van werk, soms zelfs van de schrijver gegeven wordt, vaak mét de verzuchting (na maandenlange schrijfarbeid niet vreemd!) Deo Gratias. 'Goddank'. Het meest opmerkelijk is uiteraard de boekband. Boeken konden heel best zonder band afgeleverd worden, en werden dan later door of voor de (nieuwe) bezitter gebonden. Voor de vroege middeleeuwen is dat zo'n probleem niet - het hele boekenbedrijf speelde zich af in kloosters - maar in de laatste eeuwen van het Medium Aevum kwam dat meer voor. Het merendeel van de boeken uit het oude Groninger bezit (in de ruime zin zoals eerder geformuleerd) heeft - voor zover de oude banden nog bewaard zijn - vrij stevige platten, d.w.z. planken die als vóór- en achterdekkel dienen voor het boekblok. Het geheel werd meestal in kalfs- of varkensleer gestoken, waarop dan vrij eenvoudige versieringen werden aangebracht. Bijgaand schetsje geeft een indruk van zulk een boekband: de verticale lijnen links en rechts en boven en beneden omkaderen een veld waarbinnen een aantal 'Wybertachtige' ruiten. Deze lijnen werden meestal met rolstempels aangebracht. Stempels met figuurtjes kwamen ook wel voor; het laat zich raden, dat men juist binnen die ruiten allerlei kon aanbrengen: bloemetjes, beestjes, lettertjes, ja zelfs een hartje met een pijl doorboord komt in Groningen voor!

Een voorbeeld van de in Groningen 'normale' bandversiering. Rechts: delen van de sluitingen.

Voor historici is een van de meest boeiende boekbanden de band om Incunabel 155, waarop als een van de stempels tot vier maal toe een muntstempel werd gebruikt! Die stempel is echter - zoals Roos indertijd al uitgezocht heeft - nimmer voor echte muntslag gebruikt. Toch kunnen we deze munt wel zóver traceren, dat we iets naders te weten kunnen komen over de oorsprong. In het jaar 1479 besloten de steden Groningen, Kampen en Deventer om, gelet op de slechte toestand van het muntwezen in die dagen, gezamenlijk een nieuwe munt te slaan. Dergelijke 'gemeenschapsmunten' zijn in de steden Deventer en Kampen ook inderdaad geslagen en overgeleverd, maar van een Groningse munt was niets bekend. En nu treffen we hier op een boekband dan toch een afdruk aan van zulk een stempel, keurig de drie stadswapenen vertonend en met het opschrift MONE(TA) NOVA GRONINGENSIS, d.w.z. 'nieuw geld van Groningen'. Precies verklaren kan men zo'n verschijnsel niet. Roos nam indertijd aan, dat om ons onbekende redenen de matrijs wél gesneden maar vervolgens niet voor zijn eigenlijke doel gebruikt is; kennelijk is hij in het bezit van de een of andere boekbinder terecht gekomen die er zijn banden wel heel bijzonder mee kon versieren. Vanwaar echter deze uitweiding over de boekbanden? Heel eenvoudig, omdat heel vaak boeken overeenkomsten vertonen in de bandstempels, zodat

er - zo geen andere gegevens ter beschikking staan - dan toch éinig inzicht is in bepaalde relaties die tussen verschillende boeken kunnen hebben bestaan.

Dat brengt ons op een volgende mogelijkheid om verder te komen in onze 'speurtocht naar het verloren verleden'. Bij het afwerken van de boekband (de details zouden hier te ver voeren) gebruikte men vaak nog wat verstevigingsmateriaal. Het voortdurend open en dicht doen van een boek maakte een verstevigingsstrookje bij de vouw van een boek-plat niet onverstandig, en ook werd het stevige perkament wel gebruikt om midden in een papieren katern (een stapeltje in elkaar gevouwen bladen) een soort versterking aan te brengen, om te voorkomen, dat het scherpe bindtouw door het papier zou snijden en men (wie kent ook tegenwoordig dat probleem niet?) opeens met een aantal losse bladen midden uit het boek zou zitten. Maar ook als afdekking van de binnenkant van de al genoemde platten, ja soms zelfs als buitenbekleding werden bladen perkament gebruikt. Wat ons moderne mensen uit de twintigste eeuw het meest frappeert, zéker nu we leven in een wegwerpmatenschap, is dat al die stukken perkament meestal niet 'schoon', ongebruikt zijn maar juist fragmenten van oudere geschriften en soms drukken. In de middeleeuwse binderij was dit 'recyclen' heel gewoon, en de praktijk bleef tot het begin van de zeventiende eeuw in zwang. Daarna nam het af, maar er is zelfs uit de laat-achttiende eeuw nog wel een voorbeeld bekend.

Het is hier nu niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de verschillende redenen waarom men boeken op een gegeven moment afdankte, maar als grote leidraad mag men wel aannemen, dat de onbruikbaarheid gold. Onvolledige of verouderde werken verdwenen, maar ook 'foute' boeken werden op deze wijze alsnog nuttig. Over het 'fout'-zijn kon en kan men twisten; boekverbrandingen wegens (vermeende?) ketterse en staatsgevaarlijke ideeën zijn nog steeds de wereld niet uit.

Terug weer naar de mogelijkheden om met dergelijke fragmenten (waarvan we in ons oude UB-materiaal zeker ruim duizend hebben!) iets meer te weten te komen over het Noordnederlandse boekenbezit en gebruik.

Om iets met deze rijkdom te doen (hoe sjofel ze ook voor de leek in

eerste instantie mag lijken) werd in het academisch jaar 1975/1976 door de rechtshistoricus professor Mr. P. Gerbenzon en ondergetekende een project opgezet. Gelet op de te verwachten problemen met al die strookjes en snippers waarop allemaal ongeïdentificeerde teksten stonden, variërend van middelnederlands tot hebreuws, teksten mét en zonder 'muziekjes', startte de onderneming binnen het kader van de Interfacultaire Werkgroep Mediaevistiek, een werkgemeenschap waarin allerlei specialisten op het terrein van de middeleeuwen samenwerken in onderwijs en onderzoek.

De opzet van de projectleiders was om enerzijds te komen tot het systematiseren van een beschrijvingsmodel, zodat de fragmenten die nu over de wereld verspreid kunnen zijn geraakt, wellicht ooit - zij het dan ook slechts theoretisch - weer bij elkaar gebracht kunnen worden. Maar om niet geheel te verdrinken in alle materiaal (een schatting brengt ons toch gauw op een aantal van wellicht honderdduizend fragmenten - voor ons gelukkig: niet allemaal uit Stad en Ommelanden!) moest eerst eens gekeken worden naar de teksten op die bladen. Daarvoor nu werd bijstand ingeroepen ook van buiten de Rijksuniversiteit te Groningen. Met name voor het vrij ruim vertegenwoordigde materiaal van liturgische aard (maar wat kan men verwachten van die 'katholieke' middeleeuwen!) was de Groningse universiteit niet optimaal toegerust. Maar ook elders verliep het determineren uiterst langzaam: het uitzoeken van teksten die vaak per streek verschillen konden, gaar nu eenmaal niet licht. Nog problematischer is het om geschriften van 'universitair' karakter te determineren. Niet alleen is het schrift meestal amper leesbaar en zeer moeilijk dateerbaar, maar ook het bepalen van de inhoud is een geweldige klus. Hoezeer zijn niet in de middeleeuwen theologie en filosofie met elkaar verweven, en ook alle andere wetenschappen zijn toch doortrokken van reminiscenties aan Bijbel en Kerkvaders.

Toch kon van tijd tot tijd ook bepaald wel met toonbare resultaten gekomen worden, resultaten die zelfs zó aardig waren, dat het naar buiten brengen voor een iets groter publiek, en vooral ook het bestand opmaken niet omdienstig leek.

Meestal zijn de verworvenheden van het onderzoek naar fragmenten niet erg groot. Het blijft vaak bij het bieden

van het zóveelste fragment van een tekst die we al uit vele andere en dan complete handschriften kennen; in het gunstigste geval wijkt de tekst soms een beetje af. Een enkele maal doet men echt bijzondere vondsten, maar in een UB-bestand waar al handschriften-en incunabelcatalogi zijn samengesteld lijkt de kans dáár-op wel heel gering.

Gelet echter op onze onwetendheid over het boekenbezit in deze streken, kunnen ook de ogenschijnlijk onnozele snippers ons toch op het spoor brengen van wat er eens (en naar we mogen aannemen: compleet!) in deze streken, geweest zal zijn. We moeten er toch niet zonder meer van uit gaan dat fragmenten in Groningen gebonden (voor zover dat althans vast te stellen is) in een boek dat in Stad of Ommelanden werd bewaard en gebruikt, van héél erg ver zijn aangevoerd, om uitsluitend als bandversteving te dienen!

Het zwaartepunt van de tentoonstelling en van het boekje over die fragmenten en wat er zo mee samenhang, kent dan ook als hoofdthema: wat kunnen we nu zeggen over boeken in het Noorden. Let wel: nu, want er zijn nog vele desiderata.

Niet alleen zijn de 'determinaties' naar tekst en datering van de fragmenten nog tentatief, maar ook dienen eigenlijk alle boeken waarin (of waaruit) ze voorkomen opnieuw beschreven te worden. Bovendien is ook de grondslag van het materiaal verzamelen wat arbitrair. Nagenoeg geen boek uit andere bibliotheken en archieven werd opgenomen. Anderzijds kan men op basis van het gebodene waarschijnlijk wel een redelijke indruk krijgen van omvang en mogelijke oplossingen van de problemen.

Het boekje, evenals de tentoonstelling werd samengesteld door samenwerking van een aantal mensen. Afgezien van professor Gerbenzon, werkten mee een drietal codicologen: drs J.A.A.M. Biemans, neerlandicus uit Utrecht, drs Gerda C. Huisman en drs. Helen C. Wüstefeld, resp. uit Nijmegen en Groningen, de semiticus Wout van Bekkum, latinisten dr A.A.R. Bastiaensen en drs C.H.M.M. Kneepkens uit Nijmegen en dr B.L. Hijmans te Groningen, en tenslotte (dicht bij huis de historici drs F.J. Bakker en drs E.M.C. Hermans-van Houts.

De opbouw van boekje en tentoonstelling is globaal dezelfde, alleen nogal verschillend in de uitwerking (met Gronings materiaal kan men niet alles tonen, laat staan bewijzen!).

Het eerste deel wijst vooral op de technische aspecten, zoals: hoe maakte men een boek, waar komen we fragmenten tegen en waarom werden boeken afgedankt. Het tweede deel richt zich met name op het Noordnederlandse boekenbezit. Wat weten we van bibliotheken in deze streken, wat omvat het project 'Membra Disjecta' (zoals het met een technische term heet), wat zijn mogelijkheden en onmogelijkheden met de huidige mankracht en bekwaamheden.

Daarna volgen in het boekje een aantal hoofdstukken waarin voor een zevental terreinen een voorbeeld van onderzoek geboden wordt, soms zeer uitgebreid (zoals het juridische verhaal) soms korter. In de tentoonstelling wordt het materiaal in dit deel nadrukkelijk op de Groningse herkomst geselecteerd, een aantal nummers zelfs zorgvuldig per klooster of instelling geëxposeerd. Kaarten van stad en streek geven in de tentoonstelling en in het boekje de ligging aan, in de tentoonstelling 'aangekleed' met oude prenten van de betreffende bibliotheken, of althans gebouwen waarin deze gevestigd waren.

In het boekje volgt als derde deel een catalogus waarin de 103 nummers beschreven worden, gevolgd door lijsten met oude bezitters en tentoongestelde werken, waardoor de catalogus enigermate ontsloten wordt. Lijsten met codicologische termen en verantwoording van de afbeeldingen sluiten het werkje af.

Daar de tentoonstellingsplannen samenvielen met het vertrek van drs Tj.P. Hidma als conservator van de handschriften en oude drukken, wordt een en ander mede in dit kader geplaatst en aan hem opgedragen.

Aangezien de huidige behuizing van de UB, hoe historisch aantrekkelijk ook, geen mogelijkheden biedt voor een expositie op welke schaal ook zal de tentoonstelling plaats vinden in het Universiteitsmuseum, gevestigd in het Academiegebouw der Universiteit, Broerstraat 5. De tentoonstelling zal voor het publiek geopend zijn van 9 mei tot en met 6 juni 1980.

Wat beschrijvingsmodellen betreft kan ik in eerste instantie verwijzen naar: Jos M.M. Hermans, Gerda C. Huisman, De Descriptione Codicum. Handleiding voor het beschrijven

van handschriften, tevens syllabus bij de cursus 'Inleiding in de westerse handschriftenkunde/codicologie'. Groningen, 1980 (niet in de handel) en P. Gerbenzon, Membra Dissecta van middeleeuwse Latijnse juridische handschriften. Een handleiding voor determinatie. Groningen, 1980 (in druk).

H. Brugmans, "Kerkelijke en kloosterbibliotheken in Stad en Lande" in: Historische Avonden, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan. Groningen, 1896. 204-242.

H. Brugmans, Catalogus codicum manuscriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae. Groningen, 1898.

H. Brugmans, "Nog twee boeken uit Groninger kloosters" in: Groninger Volksalmanak 1903, 37-50.

J.A. Feith, "Een boek uit de abdij van Aduard" in: Groninger Volksalmanak 1903, 216-222.

A.G. Roos, Catalogus der incunabelen van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen, 1912.

A.G. Roos, Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen, 1914.

E.R. Kluyver, "Stempels van NP op Groningsche banden" in: Het Boek, nieuwe reeks 11, 1922, 1-8; Dezelfde, "Groningsche Boekbinders in de vijftiende eeuw" in: Het Boek, tweede reeks 19, 1930, 267-272.

Over de bibliotheek van Bloemhof zie o.m.: A.W. Wijbrands, De abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en beschaving in Nederland. Amsterdam, 1893 (herdrukt te Groningen, 1969), 38, 78-81, 134; Trudo Gerits o. praem., Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse premonstratenzerabdijen van de Nederlanden. In: Studies, 79-157, m.n. 91. e.v.; verder: P. Gerbenzon, Emo van Huizinge, een vroege decretalist. (Rede) Groningen, 1965.

Studies over het Boekenbezit en Boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600. (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 11), Brussel, 1974 (Hier geciteerd als studies).

Het Middeleeuwse boek in Groningen. Verkenningen rond fragmenten van handschrift en druk. Red.: Jos.M.M. Hermans. Groningen, 1980, waarin de gegevens waarop dit artikel berust uitgewerkter terug te vinden zijn.

Vervolg van de notenlijst bij het artikel "Architect en gebruiker",

23) Historie van Groningen Stad en Land, W.J. Formsma ed., Groningen 1976

24) Daru, M., De architect: handelaar in tekens, Plan I, 1977

25) Hontem, P.v.: Plaatsbepaling enz.

26) Ons Amsterdam, no. 10, 1973 van "Amsterdamse School"